

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(11. HAFTA)

PARÇALARÜSTÜ SES BİRİMLER

Ses dizgesi, seslerin bir kural etrafında anlam demetçikleriyle işlenerek dışa doğru sarmal hareketle yapılanmasıdır. Ses dizgesinin yapılanması, ancak sesbirimlerle sağlanmaktadır. Sesbirimler, bir dilde en alt kısımda yer alan anlam ayırt edici tümevarımın ilk muharriğidir. Sesbirimler; parçasal ve parçalarüstü sesbirimler olarak iki alt kategoriden oluşmaktadır. Parçasal birimler; ünlü ve ünsüzlerden parçalarüstü birimler de; vurgu, süre, durak, kavşak, ton ve ezgiden oluşur. Parçasal ve parçalarüstü sesbirimler, birbirinin tamamlayıcısı aynı zamanda birbirinin karşıtıdır.

Karşıtlıkları şunlardır:

- Parçasal sesbirimler; işitilir, yazıya yansır ve görülebilir fakat parçalarüstü sesbirimler; sadece işitilir, yazıya dökülmez.
- Parçasal sesbirimler; ses aygıtınca üretilen sesleri ifade ederken, parçalarüstü sesbirimler; üretilen seslerin oluşturduğu hece, sözce ve tümcelerdeki anlama bağlı nicelik tasarrufları söz konusudur. Bu nicelik anlamda değişmeye yol açabilir.
- Parçasal sesbirimleri; özel, parçalarüstü sesbirimler geneldir.

Parçalarüstü birimler; sesin *süre*, *şiddet*, *frekans* gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve dilin seslem, sözcük, tümce gibi parçalardan oluşmuş birimleriyle ilgili olan "*vurgu*, *süre*, *durak*, *kavşak*, *ton* ve *ezgi*" gibi birimlerdir (Bek Akdoğan 2017: 15). Yani parçalarüstü sesbirimler, buldukları sözcüklere özel ifadeler kazandırarak, sözün maksada uygun bir şekilde söylenmesi ve anlaşılmasını sağlar (Bek Akdoğan 2017: 17). Ayrıca parçalarüstü sesbirimlerin tespitinde konuşmanın akustik özellikleri "*perde*, *frekans*, *süre*, *şiddet*" gibi birimlerden faydalanılır.

perde: Sesin yükseklik, başka bir deyişle, kalınlık ve incelik ölçeği (Karaağaç 2013: 638)

frekans: Ses, akım vb. için birim zamandaki titreşim sayısı, titreşim sıklığı (Püsküllüoğlu 1995: 612).

süre: Ses organlarının belli bir sesin sesletimi için gerekli olan biçimde kaldıkları zaman uzunluğu, bir sesin çıkarılışı sırasında kapladığı zaman dilimidir (Karaağaç 2013: 786).

şiddet: Bir devinimden doğan güç (Püsküllüoğlu 1995: 1429).

Parçalarüstü öğelerin iletişime birçok katkısı vardır. Ayrıca, aynı sözcüğü farklı biçimlerde söylemek suretiyle de anlam farklılıkları elde edilebilmektedir. İşte tam bu anda bürün devreye girer. *“Bürün olguları işlevsel bir değer taşıdığına bürünbirim adını alır”* (Vardar 1982: 80-81). *“Örneğin parçalarüstü sesbirimlerden vurgunun bürünbirim olarak kabul edilmesi için bulunduğu dilde ayırıcı işlev üstlenmesi, bunun için de değişkenlik göstermesi gerekir”* (Ergenç 2002: 25). Yani, vurgu, süre, durak, kavşak, ton ve ezgi parçalarüstü sesbirimlerin birer bürünbirim olarak kabul edilebilmesi için bulunduğu dilde anlam ayırt edici bir özellik sergilemek zorundadır.

Bürün, konuşma dilinin sinyal sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Yabancı dil öğretiminde dilin en zor öğrenilen alanlarından biridir. Bunun nedeni ise bürünün, tamamen kullanıldığı dile ait şahsi özellikler sergilemesidir. Bürünsel özellikler açısından her dilin kendine özgü bir sistemi vardır. Her dilin konuşuru kendi ana dilindeki bürünsel özelliklere karşı, doğal dil edinimi sürecinde kazandığı bir bilgi ve sezgiye sahiptir. Anadili konuşurları, sorulduğunda, bürünsel özellikleri doğru belirleyemeseler bile, söyleyişteki farklılıkları ve bu farkların anlamı nasıl etkilediğini bilirler. Buna ek olarak dile özgü bürünsel özelliklerden sapmaları çok doğru biçimde hissederler. Kısacası konuşur, bürünsel öğelere hâkim olarak anlamda ayırt ediciliği sağlamış olup parçalarüstü birimleri yetkin bir şekilde kullanır.

VURGU

Parçalarüstü birimlerin en kapsamlısı olan vurgu, söz içinde soluk hamlelerinin yer yer ve derece derece bir seslemin diğer seslemlere göre daha baskın, şiddetli ve kuvvetli olarak söylenmesidir. Dünya dillerinde vurgu, genel olarak sözcük vurgusu ve sözdizimsel vurgu olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözcük vurgusunda vurgu, bir sözcüğün içindeki bir seslemin diğer hecelere göre daha kuvvetli söylenmesidir (AnTALya, İsTANbul). Sözdizimsel vurgu ise

sadece öbekleri değil aynı zamanda tümceyi de ilgilendirmektedir. Sözdizimsel vurguda, öbeğin vurgusu bir seslem üzerindeyken tümcede vurgu ise bir sözcüğün üzerindedir.

Vurgu, konuşucunun o andaki ruhsal durumuna, konuşma ortamına ya da önceden belirlenmiş kimi kurallara bağlı olarak değişebilir. Bir konuşma sırasında kullanılan sözcük ya da tümcenin vurgusuyla aynı sözcük ya da tümcenin eldeki metinden okunuşunda ortaya çıkan vurgu, doğal olarak farklıdır.

Sesin kuvvetliliği veya zayıflığı, alçaklığı veya yüksekliği dinleyicinin her zaman ilgisini uyandırır. Bu bakımdan etkili konuşmada vurgu çok önemlidir. *“Çok güzel konuşuyor.”*, *“Ne kadar akıcı bir konuşması var.”*, *“Onun gibi konuşmayı çok isterdim.”*, *“Keşke onun gibi konuşabilsem!”*... gibi sözlerle hayranlığımızı kazanan konuşmacıların en önemli özelliklerinden biri, vurguyu yerinde yapmaları ve doğru kullanmalarındır (Dursunoğlu 2006: 268).

Diller arasındaki en önemli ayrılıklardan biri de vurgudur. Meselâ Çince ve Fransızca gibi dillerde vurgu, Türkçeye oranla daha belirgindir. Türkçede vurgu, daha esnektir. Türkçenin bu özelliğinin ünlülerin ve yumuşak ünsüzlerin çokluğundan kaynaklandığı düşünülebilir.

Buna ek olarak vurgu, dillerde anlam ayırıcı bir özelliktir. Örneğin; Türkçede iki tür “verme” biçimi bulunmaktadır. Birinci “**VER**me”de, “-mA” olumsuzluk biçim birimi vurgusuzdur ve vurguyu kendinden önceki sesleme atar. İkinci “ver**ME**”de ise -mA eylemden ad yapım biçim birimi vurguludur ve vurguyu üzerine almaktadır. Örnekte görüldüğü gibi bu iki sözcüğü birbirinden ayırt eden vurgudur.

Sözcükte Vurgu

Bir konuşmanın akışı içinde kullanılan sözcüğün bir seslemine öne çıkarmak için daha baskılı, daha soluklu söylemek biçiminde tanımlanmaktadır (Ergenç 2002: 29). Türkçede tek seslemli sözcükler doğal olarak vurguludur ama birden fazla seslemli sözcüklerde vurgunun yeri değişmektedir. Türkçede genel olarak vurgu sona doğru kaymaktadır.

Sözcükte vurgu hem sözcüğün kendisini hem de sözcüğe gelen bağımlı biçimbirimleri içermesinden dolayı bu bölümde iki grupta incelenecektir.

Taban Sözcüklerde Vurgu

Bağımlı biçimbirim almamış sözcüklerin oluşturduğu biçimlerdir. Bunlar bir veya birkaç seslemlili sözcükleri içermektedir. Doğal olarak, bir seslem diğer sesleme göre daha baskındır.

a. Yer Adlarında Vurgu

- İki seslemden oluşan yer adlarında vurgu ilk seslemededir.

AFyon, **İZ**mir, **KON**ya ...

- Üç seslemden oluşan yer adlarında vurgu, genellikle sağa doğru kayarak ikinci seslemin üzerinde yer almaktadır.

aDAna, zon**GUL**da, kuz**GUN**cuk...

- Birleşik sözcük durumundaki yer adlarında vurgu, ilk sözcüğün son hecesindedir.
gaZİantep, ka**RA**deniz, pa**ZAR**başı...

- Dört seslemden oluşan yer adlarında vurgu ikinci seslemededir.

de**MİR**ciler, sağ**MAL**cılar, do**ĞAN**cılar...

- Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusu yerini korur yani vurgu ilk sözcüğün son seslemi üzerindedir.

ERzurum (<arz-ı Rum), **VAK**fıkebir (<vakf-ı kebir) bey**TÜŞ**şebab (<beytuş-şebab)...

- Arapça +iye ile biten yer adlarında vurgu bu biçimbirimden önceki seslem üzerindedir.

HARbiye, **TÜR**kiye, mu**RA**diye...

- Farsça +istan ile biten yer adlarında vurgu son seslemededir.

türkis**TAN**, özbekis**TAN**, pakis**TAN**...

- Çift ünsüzle başlayan yer adlarında vurgu ilk seslemededir.

TRABzon, **FRAN**sa, **TRAK**ya...